

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94/93:930.1 (477) «Крупницький»

Б.Д.Крупницький ДЕЩО ПРО ІСТОРИЧНУ НЕМЕЗІДУ

Розглядається формування «масової людини» як ключової передумови постання тоталітарних режимів 1920–1930-х рр. Обстоюється теза, що саме з «масовою людиною» першої половини ХХ ст. пов'язані як високі технологічні досягнення механічно-машинної цивілізації, так і наймасштабніша культурна та духовна криза повоєнної Європи. Висловлюється думка, що антропоцентризм нового європейського гуманізму післявоєнної доби не є повністю самодостатнім, а потребує морально-духовної, теоцентричної підоснови.

Ключові слова: масова людина, тоталітаризм, цивілізація, криза європейської культури, новий гуманізм, антропоцентризм, Крупницький.

У кожного покоління інтелектуалів є своє прокляття, власний зачарований фатум із його всесильною й непереборною дією, котра до краю виповнює/заповнює/спотворює/нівелює, часом навіть випалює весь простір культурного буття. Для міжвоєнної генерації 1920–1930-х рр. цим страшним і практично нездоланим фатумом був тоталітаризм у його радянській, нацистській або фашистській подобі. Небачені до того часу експерименти з «соціальної селекції» людської природи, передусім вимивання традиційних світоглядних орієнтирів, засадничих етичних настанов і моральних приписів спричинили нечувані жахіття воєнної доби та незліченні злочини тоталітарних режимів, які шокували повоєнну європейську соціогуманітаристику.

Утім окрім очевидних людських прагнень, як-от опір, утеча, зрештою підкорення/пристосування, пекельні лихоліття тоталітарної ери змушували інтелектуалів ставити питання та дошукуватися відповідей. Чому і як сталося це? Чи справді був невідворотним цей страшний плин історії? Які були національні сценарії історичного буття?..

Для українського інтелектуала після 1945 р. такі повоєнні почування та реакції накладалися ще на травматичний і дуже болючий досвід поразки Української революції 1920-х рр., який сполучався та підживлювався тривалими практиками еміграційного поневір'яння. Саме вони й формували той репертуар запитів, що адресувався до недавньої минувшини – української та європейської. У цьому річищі повоєнних рефлексій і настроїв постав образ-метафора історичної Немезиди українського історика Бориса Крупницького (1894–1956 рр.)¹.

¹ Докл. про нього див.: *Бачинський Л.* На свіжу могилу: Спогад про проф. д-ра Бориса Крупницького // *Свобода* (Джерсі-Сіті). – 1956. – 15 червня. – №113. – С.5; *Оглоблин О.* Борис

Б.Крупницький належав до покоління українських істориків-емігрантів, які з'явилися на науковій авансцені в міжвоєнну добу. З одного боку, він «із перших рук» від «батьків-засновників», як-от Д.Дорошенка, успадкував державницьку концептуалізацію цієї доби з її консервативними орієнтирами, хоч почасти поділяв устремління, пов'язані з тодішніми проектами на ниві соціологізації історії. З іншого боку, Б.Крупницький був дуже тісно пов'язаний з європейським культурним середовищем і його інтелектуальними настроями та духовними почуттями. Вочевидь різкий контраст між дослідницькими практиками українських науковців та їхніх європейських колег муляв очі випускникові Берлінського університету ім. Фрідріха Вільгельма III. Варто, приміром, згадати лише його відому сентенцію про так званих «причинкових істориків»². Ба більше, Б.Крупницький являв собою майже хрестоматійний приклад дослідника, погляди та світосприйняття якого повсякчас нав'язують дискусію щодо полярних варіантів їх означення/окреслення/оцінки – кричуща еkleктика чи витончена синтетичність?

На такому культурному тлі дивовижним видається повоєнний ідеал науковості Б.Крупницького, в якому наскрізним рефреном простежувалися ідеї антропоцентризму, гуманізму й релятивності щодо концептуалізації та репрезентації світу минувшини, котрі, здавалося б, у жодному разі не могли бути сумісними з державницькими устремліннями, національними цінностями та консервативними поглядами. Та антропоцентризм і релятивізм Б.Крупницького постають не стільки як одноцільні категоричні настанови, скільки як умовні епістемологічні орієнтири. Скажімо, релятивізм історика містить не тільки обґрунтовані сумніви щодо продуктивності циклічних, лінійних, багатолінійних та інших концептуалізацій минувшини, а й спирається на морально-релігійні засади. У широкому сенсі такий лейтмотив продукує суб'єктивне та індивідуалізоване представлення минувшини, котра уявлялась дослідникові як низка динамічних, мінливих, взаємодоповнюючих площин. Недаремно Б.Крупницький у повоєнних текстах дедалі частіше писав про реакції, «пориви», творчі потуги, почування, діяльність історичної Людини, її спроможність до трансформації природного

Крупницький (1894–1956) // *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742), його життя і діла. – Мюнхен, 1956. – С.5–8; *Полонська-Василенко Н.* Професор, д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956) // *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами (1920–1950). – Мюнхен, 1957. – С.1–XLVI; *Вінтоняк О.* Борис Дмитрович Крупницький, 1894–1956 // *Український історик* – 1987. – №1/4. – С.115–118; *Яріш В.* Проф. Борис Крупницький – історик знавець Гетьманської Доби // Українці в Берліні 1918–1945: Пропа'ятний збірник берлінців / Ред. В.Верига. – Торонто, 1996. – С.107–108; *Мищанчук Н.Г.* Образ Б.Хмельницького в українській історіографії за Б.Крупницьким // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Образи науки: Міжвузів. зб. наук. пр. / Відп. ред. А.Г.Болебрух.* – Дніпропетровськ, 2000. – С.86–98; *Гоцуляк В.В.* Б.Д.Крупницький – дитинство, гімназійні роки і творчі стежки наукового життя // *Черкащина в контексті історії України: Мат. Третьої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої проблемам охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини / Упор. В.М.Мельниченко.* – Черкаси, 2008. – С.329–338; *Масненко В., Пашковський О.* Матеріали про Б.Д.Крупницького у Державному архіві Черкаської області // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки.* – Острог, 2008. – Вип.11. – С.397–401; *Матрос Л.* Сторінки життя Бориса Дмитровича Крупницького // *Пам'ятки України: історія та культура.* – 2011. – №5/6. – С.80–81; *Турченко Ф.Г.* Борис Крупницький: повернення в Україну // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* – Запоріжжя, 2012. – Вип.23. – С.265–272; *Черченко Ю.* Листування Богдана Кентржинського з Дмитром Дорошенком, Борисом Крупницьким, Володимиром Кубійовичем і Володимиром Яневим // *Український археографічний щорічник: Нова серія.* – К., 2012. – Т.19/20, вип. 16/17. – С.545–569.

² *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст. [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1959. – С.120–121.

середовища, подолання географічного простору, перетворення соціального оточення, здатність нагромаджувати й вивільняти духовну та культурну енергію тощо.

Ці розумування доволі своєрідно корелювалися з його уявленнями про історичний рух, що його він пов'язував як із безперечною уривчастістю, так і багатоманітними імпульсами, котрі по-різному сприймаються, відображаються та переломлюються в тих чи інших сферах буття. Такі уявлення в багатьох аспектах наближали візію вченого-емігранта до хвильової концептуалізації історичного процесу.

Примітною рисою повоєнного історичного письма Б.Крупницького стала його спроба сполучити антропоцентричні мотиви з національною минувиною. Відзначимо, наприклад, його думку про те, що нація може бути представлена з перспективи буття історичної Людини. Вірогідно, із цієї царини походять розумування про «український духовий тип» та його можливі реакції на західні інтелектуальні й культурні новації, зокрема екзистенціалізм і персоналізм³.

Духовні та інтелектуальні виклики повоєнної й, заразом, посттоталітарної для Західної Німеччини культурної доби згенерували не тільки численні відгуки та розмаїті рефлексії у студіях Б.Крупницького, а і його намагання пов'язати нові європейські сюжети з українською проблематикою. Тож він метафорично назвав означені культурні й духовні устремління як «шукування людини доби трагічного гуманізму» або «кризою західної людини»⁴.

Такі роздуми продукували зіставлення відмінних темпів буття історичної людини, котрі суттєво змінювалися від однієї епохи до іншої та набули нечуваного соціального прискорення впродовж першої половини ХХ ст., зокрема спричинилися до постання «масової людини». На думку Б.Крупницького, саме поява «масової» або «примітивної» людини підважила вічні, універсальні й, здавалося б, «непохитні» правди, котрі тією чи іншою мірою поділяв пересічний європейський обиватель ще напередодні Другої світової катастрофи. Більше того, автор стверджував, що тріумфальна хода «масової людини» стала вислідом суцільної примітивізації соціальних і культурних практик, що зруйнувало безліч індивідуальних та неповторних сценаріїв буття. Історик зазначав (тут і далі у вступній статті курсив наш – О.Я.):

«Загальновідомо, що найбільшою небезпекою сучасності являється омасовлення людей, їх посилена стабільність. Уніформована, духово змеханізована маса саме й є підставою для постання тоталітаризмів... Сьогодні ця проблема особливо некуча з огляду на ту уніформацію душ, ідеологій, з огляду на те омасовлення, яке переводилося і переводиться в грандіозній казармі, відомій нам під іменем Советського Союзу. Можливо, що англо-саксонський світ знаходиться зараз на шляху до відмасовлення. Правда, це тільки початок цього процесу»⁵.

Із такої культурної й інтелектуальної перспективи історія сприймалася вже не стільки вислідом низки каузальних залежностей, стільки персональною драмою людини за часів «масового суспільства», що продукувала песимістичні настанови як щодо минувшини, так і стосовно тодішньої сучасності й очікуваного майбуття. Людське існування, доля особистості у світі, віра та безвір'я, втрата й віднайдення сенсу буття стають наскрізними, знаковими інтенціями тодішньої європейської соціогуманітаристики.

³ Крупницький Б. Основні проблеми історії України [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1955. – С.200.

⁴ Там само. – С.210, 205.

⁵ Там само. – С.103.

Тому провідний рефрен повоєнних культурних і дослідницьких практик однозначно пов'язувався з винятковою роллю людської свідомості та її нероздільної зв'язаності зі світом буття, котру відтепер означували в дусі німецького філософа М.Гайдеггера як єдину цілісність – людина-світ. Отож провідне місце відводилося Людині з її персональним і, водночас, наскрізь ірраціональним проектом буття.

За візією Б.Крупницького, історичній Людині призначалася роль не стільки пасивного учасника «масового» дійства, скільки його співтворця. Не випадково автор наголошував, що «ми сьогодні думаємо екзистенціалістично, навіть коли не признаємося до екзистенціалізму. Не тільки епоха, але й людина є щось для себе і в собі, і вона почуває себе відповідальною і за саму себе, і за той світ, в якому вона живе. *Цей світ не є тільки даність, але й завдання. Ми його будемо або руйнуємо*»⁶.

На цьому місці й постала метафора Б.Крупницького – історична Немезида, котра навіязувала асоціації з давньогрецькою богинею караючої справедливості та неухильної/неминучої відплати за злочини й несправедливі діяння. Тим паче, що в його розумуваннях про культурну чи духовну кризу модерної людини повсякчас віднаходимо морально-етичні та релігійні мотиви, хоч історик не поділяв однозначно песимістичних або, навпаки, винятково оптимістичних настанов стосовно майбуття.

Видається, що морально-релігійна підоснова історичного руху, хоч і не була для українського інтелектуала категоричним імперативом, але посідала поважне місце в його світосприйнятті. Б.Крупницький дотримувався думки про своєрідний ренесанс релігії у середині ХХ ст. Скажімо, він відзначав, що «наша доба принесла нові напрями: *тепер можна говорити не тільки про тенденцію толерування знання вірою, але й віри знанням*»⁷.

Конструктивно його розвідка «Дещо про історичну Немезиду» складається з кількох основних блоків: а) конфлікт автономного простору особистості та машино-механічної цивілізації; б) «масова людина» як предтеча виникнення тоталітаризму; в) новий гуманізм і пошуки його духовних засад, зокрема можливості сполучення антропоцентризму з морально-релігійними чеснотами. Зауважимо, що така архітектоніка статті немовби виказує берлінський вишкіл Б.Крупницького з його ухилом до німецької класичної філософії, котру вбачають у відомій гегелівській тріаді – теза, антитеза й «синтеза». Ця конструкція відображає і своєрідну вдачу українського інтелектуала, котрий прагнув зрівноважити, віднайти баланс поміж крайніми позиціями, поглядами та візіями різних мислителів.

Зрештою, Б.Крупницький уважав, що за інтелектуальними, культурними, духовними пошуками повоєнних часів, які розгортаються під означенням нового гуманізму, переходиться спроба віднайти, точніше заново «створити» модерну людину. Причому українському вченому імпонувала ідея особистої відповідальності людини за той чи інший вибір, яка побутувала в багатьох візіях екзистенціалізму й персоналізму. Тим паче, що у цих концепціях свобода розглядалася як особисте переживання, переломний духовний, психологічний та культурний стан історичної Людини. Та Б.Крупницький робить ще один важливий крок – екстраполює/переносить/підносить свободу вибору з індивідуального рівня особистості до свободи вибору нації як особливого стану свідомості, самобутнього колективного переживання.

У такому світлі Немезида є не стільки нездоланим об'єктивним фатумом на полі Кліо, скільки однією з низки можливостей, як руйнівних, так і творчих, що апріорно

⁶ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... – С.147–148.

⁷ Крупницький Б. Три культурні доби Європи // Похід (Гайденау). – 1946. – №1. – С.14.

закладені в потенціалі історичної людини чи нації. Більше того, Б.Крупницький по-слуговувався відомим означенням історика й філософа-неогегельянця Б.Кроче, котрий був схильний убачати в нації духовну спільноту. Тож український учений обстоював думку, що нація, як і людина, – «духова істота».

Таким чином, нація в авторському тексті набуває антропоморфних рис, а її буття корелюється/порівнюється з життям історичної людини. Духовний і культурний занепад нації Б.Крупницький пов'язував із несправедливою чи так званою «реальною» політикою, котра порушувала загальний баланс між добром і злом на терезах світу історії. Власне, такий антропоцентричний і моралістичний рефрен тексту автор ілюстрував на прикладах історичного буття тогочасних країн – радянської Росії, Польщі, Угорщини. Водночас він повсякчас наголошував на індивідуалістичному призначенні історичної Немезиди, що виступає на обширах Кліо не тільки як заслужена кара, а й морально-етична пересторога на ниві духовного буття.

Проте погляди Б.Крупницького щодо перспектив європейського майбуття України виглядають доволі обережними й багато у чому проникливими, позаяк він виразно усвідомлював ті численні загрози, котрі принесла з собою тотальна радянська та російська українська культура. «В умовах становлення на Сході окремого континенту з деєвропеїзаторськими, самотніми тенденціями *вся етнографічна Україна, що входить сьогодні в східноєвропейську советську систему, стоїть перед поважними небезпеками*», – наголошував історик⁸.

Одну з таких небезпек Б.Крупницький убачав у культурній провінціалізації України, котра загрожувала віддалити, ба навіть вилучити українців із духовного й інтелектуального життя європейців. Причому цю загрозу він пов'язував не тільки з нівелюючими практиками радянського режиму, а й із замкненим, камеральним характером української еміграції, котра перебувала осторонь головних процесів і подій на обширах європейського культурного та політичного життя:

«Небезпечно було й те, що представники української науки, а саме гуманітарних дисциплін, незважаючи на деякі нові спроби, в основному і на Східній Україні, і в Галичині, і на еміграції не вийшли з рамен своєрідного краєзнавства. Безперечно, для нації, що й тепер живе ще в “в приймах”, українознавство залишиться потребою першого порядку. Але, дбаючи про свою вузьку тематику, дуже тяжко визволитися з меж краєзнавства, меж культурної щодо науки і літератури провінції. З другого боку, нема чого радикально відриватися від своєї рідної тематики (та й так багато сил ми поки що не маємо), тільки треба її свідомо зв'язати з процесом європейського і світового істотного життя. Треба братися за європейські і світові проблеми, не спускаючи з очей України і вставляючи її в цей широкий процес, бо інакше все будемо забутою країною»⁹.

Насамкінець зауважимо, що Б.Крупницький до останніх днів свого життя щиро сподівався на черговий поворот у геополітичних змаганнях «холодної війни», котрий зможе вивільнити творчу енергію українців, згенерувавши новий культурний «скок» для досягнення власної національної держави.

⁸ Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України // Літературно-науковий вістник (Регенсбург). – 1948. – №1. – С.130.

⁹ Крупницький Б. Шляхи української культури // Заграва (Аугсбург). – 1946. – №2. – С.30–31.

Автограф статті «Дещо про історичну Немезиду» зберігається в архіві Українського вільного університету (УВУ) в м. Мюнхен (ФРН)¹⁰. В «Українському історичному журналі» текст відтворюється за публікацією в посмертній збірці статей Б.Крупницького «Історіознавчі проблеми історії України»¹¹. Зазначену студію представлено як сегмент більш ширшого тексту другої частини цього збірника під назвою «Історіософічні замітки в зв'язку з історією України». Збірка «Історіознавчі проблеми...» представляє собою здійснене УВУ циклоstile видання почасти перероблених, певною мірою доповнених розвідок Б.Крупницького повоєнної доби, де автор прагнув скомпонувати загальну й разом більш-менш цілісну архітектуру на кшталт своєї попередньої публікації – «Основні проблеми історії України» (Мюнхен, 1955 р.). Утім оскільки автор помер 5 червня 1956 р., себто ще до виходу збірки своїх статей, то складно оцінити, наскільки він просувався в реалізації цього задуму. В «Історіознавчих проблемах...» текст видруковано під назвою «2. Дещо про історичну Немезиду» та з підзаголовком: «І. Історична Немезида і національна проблема». Правопис першопублікації збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. До статті Б.Крупницького долучено примітки історіографічного спрямування. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

В наші переходові часи, в часи кризи, стала зо всією силою перед нами проблема людини. Ніколи так не відчувалося, як сьогодні, що людина в процесі еволюції все більше відходить від природи, від тваринно-рослинного царства. Саме в наших часах ми переходимо напреду з царства закону в царство свободи (релятивної, звичайно), коли йде мова про людину. Тваринний інстинкт слабне, зате побільшується людська свідомість, і людина має більшу волю вчинків. На наших очах відбувається процес не тільки зовнішньої, природної автономії людини (людина є сьогодні паном не тільки суші, моря, але й повітря), але й внутрішньої. Це значить, що людина стає все більш відповідальною за себе. З винаходом атомової бомби ця відповідальність набирає трагічного характеру.

А тим часом процес людського розвитку перейшов у стадію, яку можна скорше назвати цивілізаційною, ніж культурною. Наші часи – часи панування механізації і машин. Механічна культура або цивілізація зробила великий крок наперед. Затє культурний поступ саме сьогодні поставлений під знак запитання.

¹⁰ Особовий фонд №5 (Крупницький Борис, 1894–1956). – Од.зб. №19 (Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст.). – Ч.2: Історіософічні замітки в зв'язку з історією України. 2. Дещо про історичну Немезиду. І. Історична Немезида і національна проблема (Рукопис. Без дати. 1 документ. 40 арк.) (див.: Кириленко О., Яценко О. Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: структура, зміст матеріалів, архівне опрацювання особових фондів (за матеріалами відрядження) [Електронний ресурс]: http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Munich_Kirilenko.php#Vstup).

¹¹ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... – С.149–166.

Ми вже в попереднім відділі¹² звертали увагу на те, що культура не є автоматичним, стихійним процесом, яким до певної міри стала цивілізація. Культуру без моральних устоїв, без діяння морально-релігійного, гуманного, прекрасного не можна собі уявити. І саме тут ми відчуваємо, що поступ, прогрес залежить від нас самих, від наших зусиль, від людей як автономних, самовідповідальних, наділених совістю одиниць. Від нас залежить, чи наша доба поступає наперед чи йде назад, чи ми йдемо до Бога, чи віддаляємося від нього.

По суті в царстві природи нема ні добра, ні зла, ні прекрасного, ні поганого. Ці якості – продукт вищого розвитку; вони дані Богом вищим організмам – людям разом із свідомістю і свободою, совістю і відповідальністю. Добро і зло виступають там, де є царство свободи, де є автономна людина.

На цім полі є один незаперечний поступ: ми розпоряджаємо витонченішою, рафінованішою психікою. Але це удосконалення є двозначною зброєю. Воно може служити добрим цілям, але може служити й злим; воно може бути висловом доброго душевного наставлення, але й злого. Коли дехто твердить (напр., В.Соловійов)¹³, що ми досягаємо вищих стадій добра, то так само можна говорити і про вищу стадію зла.

У вічній боротьбі між добром і злом саме тепер ми переживаємо черговий критичний момент. Сьогодні нам здається, що царство темних сил просякає до глибин нашого духа. Як у природі штучне огноєння приводить до «культурних» хороб рослин, так само витонченіша психічна, до певної міри штучна, організація людини загрожена «культурними» хоробами у сфері духу.

В чім же справа? Відомий швейцарський соціолог Пікард¹⁴ в цілому ряді книжок, написаних ним за останні роки (див. Benno Reifenberg, *Der Grund von alledem*, *Zu einer Buch von Max Picard, Die Gegenwart*, 1946, Nr.16 (17)) підносить тезу про занепад європейської людини і європейської культури. Психіка модерної людини (особливо стосується це, на думку Пікарда, німців) відзначається своєю дисконтинуїтвністю (*Diskontinuität*)¹⁵, непов'язаністю, розпорошеністю, в ній помітне душевне занархізування. Людська душа позбавлена твердого підґрунтя. Людина живе сучасністю, моментом, занедбуючи моральні принципи, не відчуваючи правдивої любови до ближнього, не бачачи в ньому брата свого. Щезла повага до людської гідності. Людина перестала бути носієм ідеї свободи. Укріпився і поширився погляд на людину не як ціль в собі, але як на засіб, об'єкт для експериментів. Внутрішня пустота обхопила значні маси людей. Ця машинізація людських відносин і рівночасно машинізація самих душ є найбільшим сучасним злом, втіленням демонічного в людське, душевне.

¹² Ідеться про попередній підрозділ (перероблену статтю) під назвою «Ідея прогресу і соціологічні схеми Драгоманова і Липинського» у згаданій вище збірці студій Б.Крупницького, котрий передував статті «Дещо про історичну Немезиду» (див. докл.: *Крупницький Б. Історіознавчі проблеми...* – С.139–149).

¹³ Володимир Сергійович Соловійов (1853–1900 рр.) – російський філософ-містик і публіцист, син історика С.М.Соловйова, автор учення про універсум як всесвідності. Уважається одним із фундаторів російського духовного відродження початку ХХ ст.

¹⁴ Макс Пікард (1888–1965 рр.) – швейцарський філософ і публіцист, автор численних праць із філософії культури та теорії мистецтва.

¹⁵ Переривчастість, дискретність, розрив (нім.).

Еспанець José Ortega y Gasset¹⁶, що висловив свої основні думки в періоді між двома світовими війнами, виходить з поділу на еліту і масу. Життя є процес людського самоопановання; воно рухається зусиллями вибраних, благородних, що себе посвятили вищому ідеалові. Сьогодні ця шляхетна людина стала непомітною: можна говорити про втечу еліти, правдивої еліти, що є оборотною стороною повстання мас. Сьогодні провід в суспільстві перебрав на себе людський тип, якого культура, культурні цінності не зворушують, до яких він ставиться байдуже, холодно. Пануючим типом стала примітивна людина, *Naturmensch*¹⁷. Перемогла людина масового характеру, масова людина. Через те ми переживаємо період не прогресу, але рішучого регресу, і цього зразком являються фашизм та більшовизм (див. José Ortega y Gasset, *Der Aufstand der Massen*, Hamburg, 1947 – еспанський оригінал під назвою *La rebelión de las masas* появився вже в 1929 р.)¹⁸.

Обидва видатні соціологи в чомусь сходяться між собою. Одностайно вони констатують поверховість, знеособлення, машинізацію, масовість модерної людини.

Ми не зовсім погоджуємося з цими тезами. В цих широких узагальненнях щезають деякі важливі індивідуальні риси історичного процесу. Тут треба вміти розрізняти. Звертаємо увагу хоч би на те, що наша доба принесла значну інтенсифікацію духа, принаймні розумово-технічних якостей людини. В парі з цим удосконаленням «ratio»¹⁹ помічається зате втрата, так би сказати, душі, душевних якостей як таких, без яких життя стає зматеріалізованим, омертвілим, без дихання Божого. Але й тут не сміємо аж надто узагальнювати. Ще існують окремі особистості, яких число може бути навіть досить значне, оті інтенсифікатори добра, які і в нашу обездолену, обезличену добу дають імпульс зразки людського духового і морального «поступу на вершини».

Безперечно, в наші перехідні часи ми помічаємо явища, на які ми раніше не звертали уваги. З особливою силою стає нам ясним, що людська душа – це безодня, яка потребує регулятивних принципів, моральних підстав. Душевний людський хаос сам собою не впорядкується. Не маючи підпор, людина легко руйнує себе. Особлива небезпека постає для простих людей, для людської маси. Її відхід від релігії, її зматеріалізування, її безбожність робить страшні душевні спустошення.

Великоміська цивілізація створила умови життя, які дуже негативно вплинули на людську душу. В масовій людині (в простій людині) розвивається і закріплюється нахил до сенсації, до видовищ. Кіно, театри, кабаре, цирки, спортивні змагання, тоталізатори – це ті зовнішні рамки, в яких масова людина знаходить свій відпочинок. Вона до божевілля захоплюється сенсаціями спортивного і подібного характеру. Ця кіногазетна цивілізація виповнює до решти людську душу, робить її поверховою, без глибини. Життя йде без надуми, в

¹⁶ Хосе Ортега-і-Гассет (1883–1955 рр.) – іспанський філософ, автор відомої візії «бунту», «повстання мас».

¹⁷ Первісна, нецивілізована людина (нім.).

¹⁸ Укр. вид.: *Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас* / Пер. В.Бурггардт // *Його жс. Вибрані твори* / Пер. з ісп. – К., 1994. – С.15–139.

¹⁹ Мислення, розуму (лат.).

вічним поспіху, без правдивого чуття, себто і без серця. В таких людях моральні підпори стають трухлявими. Їх легко кинути в той чи інший бік; їх душі розгублені, мало відпорні.

Де в чому наша великоміська цивілізація нагадує античну часів упадку, особливо римську. І тоді місто, як якийсь Левіатан²⁰, почало пожирати села і селища. Селянство занепадало; людність скупчувалася в містах. Виростав великоміський пролетаріат, який вимагав хліба і видовищ (*panem et circenses*) і яким мусіла опікуватися держава.

А тим часом відповідальність людини як автономної одиниці, обдарованої природною свободою поступовання, величезна. Людині дано завдання йти до висот подібно Ібсенівському Пер Гюнту²¹. Людина мусить сама дбати про свою душевну гігієну. Людина має не тільки зберегти, але й розвинути свій образ і подобиє Божіє.

І коли вона цього не зробить, то на неї з якоюсь природною необхідністю чекає індивідуальна Немезида – справедливість. Ця Немезида не є щось зовнішнє, свого роду фатум, невідклична доля. Це перш за все внутрішній процес, процес будування або руйнування свого власного ества, своєї душі.

Коли християнська релігія говорить про кару і нагороди в будучім житті, то треба не забувати, що вони існують вже і в цім світі. В основному людина сама тримає, будує або руйнує себе. Кожна людська одиниця так направляє корабля свого внутрішнього чи зовнішнього світу, як диктують їй не тільки зовнішні обставини, але й внутрішні імпульси і нахили та добра чи зла воля йти в тому чи іншому напрямі. Хіба це не кара, не своєрідна Немезида, коли людина репрезентується сьогодні як якась однобічна, душевно спустошена істота, збідніла і спрощена, яка все більш розпорошується в житті (порох земний) і стає одноманітною сірою масою. Вона все більш і більш втрачає те, що можна назвати вмінням життя (*savoir vivre*), для неї світ позбавлений тої повноти життя, яка це життя щойно робить повновартісним і цінним.

З цього погляду варто щось сказати про повноту життя. Вона належить тим, хто вміє жити. Хто збочив з прямого життєвого шляху, той мимоволі відходить і від многогранного, різноманітного життєвого процесу, на який людина все може відповісти – звичайно, в певних сприятливих умовах – всіма струнами своєї душі.

З одного боку, людина сама позбавляє себе через необачність, недбалість або лінивість повноти життя і може довести себе врешті до стану, коли здається, що перед нами якісь мерці, життя яких висловлює себе тільки в тілесних потребах, на подобу своєрідних автоматів.

З другого боку, взагалі повнота життя в наших умовах не така-то легка справа. Цивілізаційний поступ привів до значної спеціалізації людей. Спеціалізація, безперечно, примушує до однобічного людського розвитку, звужує і обмежує людську натуру і спомагає витворенню певних культурних і цивілізаційних типів, які в своїм ставленні до життя зраджують політика, вояка,

²⁰ Левіатан (Левіафан) – за біблійною міфологією велетенське морське чудовисько.

²¹ Герой однойменної філософсько-символічної п'єси норвезького драматурга Г.Ібсена (1828–1906 рр.).

професора, винахідника, економіста, юриста й т. п., не кажучи вже про тип ремісників, фахових робітників з їх тисячами спеціальностей.

І тут великоміське життя надає оцим спеціалізованим людям ще окремої специфічності: вони рухаються здебільшого в атмосфері штучного освітлення, без сонця, серед кам'яних мас – джунглів великого міста, у постійній спішці, в погоні за заробітком і т. д.

Ясно, що в таких обставинах вибороти собі повне, гармонійне наставлення до життя можуть тільки особистості з незвичайним характером, індивідуальності, а не маса.

Повнота життя – це рівночасно і заклик до людяності. Хто живе повним життям, той не цурається, не ізолюється, той зберігає живу душу і хоче жити в спілці, в згоді і любові з людьми, шануючи в них образ і подобіє Божіє. Ця проблематика нам – українцям – зовсім не чужа. Ми маємо письменників, що з великою силою виявили процес душевного зубожіння своїх героїв з моментом відступу від повноти життя. Омертвіння душ, що вийшли з контакту з потоком людського життя і себе ізолювали, – це тема, яку з геніальною експресією висловив Гоголь. Основою його думок були «живі і мертві душі». Це від нього ми навчилися говорити про потребу душевної гігієни.

А.Дж.Тойнбі (Toynbee) в своїх «Історичних студіях» (1946) висловив думку, що історичний процес не можна висловити формулою прогресу, тільки формою підйому, підвищення. Але це тільки образний вислів, а не дефініція. Підвищення, зрештою, мало чим різниться від поступу, прогресу.

В дійсності підйоми чергуються із сходженнями вниз. Підйоми можуть існувати паралельно із сходженнями, оскільки вони відбуваються в різних ділянках життя. Взагалі залишається під знаком запитання, куди ми попадемо в нашій блуканні в невідомих горах. Бо таке блукання і є приблизно те, що ми називаємо історичним процесом. Це можуть бути вершини, це може бути несподіваний і катастрофальний спад униз, в провалля. В деяких розуміннях (напр., цивілізаційно-технічній) ми в нашу добу, безперечно, поступаємо вперед, хоч іноді і дуже покрученими стежками.

Релятивність нашого земного існування, хиткість історичного процесу очевидна. Все ж людство, як цілість, представляється нам якимсь символом постійності, до певної міри вічності. Але інакше стоїть справа з націями, з окремими народами, з яких складається людство. Через нації іде людство кудись вперед, в невідоме будуче, але доля нації така сама, як і окремих людей. Вічних націй нема, як нема і вічних людей. Раніше чи пізніше кожна нація, як це вже підкреслив наш Липинський, відходить з театру подій²². Тільки все питання в тім, чи нації вдалося висловити себе чи вона, не розвинувши своїх сил, в'яне і занепадає, чи нація щось дала людству і як багато, чи вона як якась бліда тінь тільки промайнула, не всколихнувши як слід житейського моря.

Життя – це процес творення. І як кожна здорова жінка хоче народити дитину, так і кожна здорова нація стремить виявити себе. Але цей природний гін

²² Див.: Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – С.209.

до чину-твору також і небезпечний. Як на людину чекає індивідуальна справедливість (аз воздам по ділах твоїх), так само історична справедливість або історична Немезида контролює діяння націй. Це не треба думати так, ніби нації стоять під історичними законами. Я не приймаю історичних законів, подібних до законів фізикальних або біологічних. Історичні закони типу фізико-біологічного надають суб'єкту-нації якості об'єкту і роблять історичний розвиток автоматичним, незалежно від зусиль людських одиниць, груп і націй. Віра в того роду історичні закони рівна вірі в фатум, долю.

В дійсності констатуємо і невмолиму примусовість, і невмолиму свободу розвитку. Як людину, так і націю, в'яжуть і природні обставини, і расова спадщина, і ідеологія, і навички, і традиція, і взагалі ціле минуле. Але як людині, так і нації дано певну автономію. Нація – в основному духовна істота або з все більшим відчуженням від природного, інстинктивного, від того, що сполучує її з тваринно-рослинним світом.

Отже, це до певної міри щось штучне, витвір з все більшим усвідомленням свого «я», своєї національної ідеології. Це не організм, а організація, хоч і своєрідного і дуже інтервованого характеру. Вже Benedetto Croce²³ (див. його *Geschichte Europas im neunzehnten Jahrhundert*, Zürich – Wien, 1947, [s.] 385 і італійське видання 1932 р. під титулом «Storia d'Europa nel secolo decimono») виразно формулює: «Nationen – keine natürlichen Gegebenheiten, sondern Bewusstseinszustände und historische Gebilde»²⁴.

Саме це для нас важно. Нація як носій духового все може змінити шляхи, відірватися від традиційного, призвичаєного. З нацією, яка не є тільки людською збірнотою, але й спільнотою (тільки не організмом), можливі метаморфози. Коли якась ідея завойовує собі народні маси або й цілу націю (іноді цілий ряд націй), то цей процес не можна вирахувати арифметично або алгебрично²⁵. Це метаморфоза, свого роду чудо, і тут результати, сума може значно перевищити наші розрахунки. Сума тут, здебільшого, зовсім інша, ніж на це дозволяли і дозволяють судити вираховані наперед окремі компоненти.

Коли хтось говорить про «неухильний» занепад тої чи іншої нації, той зраджує тим самим біологічний підхід до поняття нації. Нація може занепадати, але й може відроджуватися, навіть в обставинах, коли її даліше існування здається справою зовсім безнадійною.

Відродження, відновлення, регенерація нації не є якийсь нездійснимий міт. Воно завжди можливе, оскільки в нації знаходяться ще живі сили, які вміють вивести її з того стану летаргії і занепаду, в якому вона опинилась. Саме те, що нація є свідомо свого духового існування, своїх духово-моральних завдань, може вивести її на нові шляхи.

Але ми бачимо на наших очах, який це тяжкий процес – переродження або оновлення нації. Саме в наші переходові часи, часи кризи, стає ясным, що над нацією тяжить не тільки її біологічна істота, а ще й ціле історичне минуле,

²³ Бенедетто Кроче (1866–1952 pp.) – італійський філософ та історик, прибічник неогегельянства, автор філософської візії «абсолютного ідеалізму». Уважався одним із моральних авторитетів в Італії після Другої світової війни.

²⁴ «Нації – не природна даність, а стани свідомого буття та історичні витвори» (нім.).

²⁵ Арифметично або алгебраїчно.

всі вироблені на протязі віків навички і традиції. Тут дійсно потрібно якоїсь метаморфози, духової мутації, щоб надати нації нового духа, щоб сформувати таку високоякісну еліту, яка б в стані була перевести регенерацію нації.

Кожна нація вимагає в той чи інший період свого життя певного духового (а деякі і біологічного) оновлення, а сьогодні може й ціла Європа. По суті ми не знайдемо ні одної нації, яка десь в якомсь відношенні не збочила, не перейшла по рейки, небезпечні для її існування. Можна говорити про національні хвороби так само, як і про хвороби певних епох і певних людей, хоч це історико-ригористові буде видаватися не історичним підходом.

З цього боку особливо цікаві думки відомого французького католицького філософа Жака Марітена²⁶ (див. його книгу «Principes d'une politique humaniste» New York 1944 і цитую з «Frankfurter Hefte, 1946, Н. 7, Das Ende des Machiavellismus»).

На думку Марітена, правдивою політикою, політикою, що стало забезпечує мирний розвиток націй і країн, є політика загального добра, якої репрезентантом може бути і окрема людина, і ціла нація. Це є політика суттєва, конкретно людська і тим самим глибоко моральна. Супроти цієї моральної політики, політики загального добра він гостро осуджує всякого роду макіявеллізм – з застереженням чи без застереження, поміркований чи непоміркований – як політику саму в собі, так звану «реальну політику». Макіявеллізм в політиці тої чи іншої нації чи в міжнаціональних відносинах – це є зло, а зло не може мати успіху. В дійсності макіявеллізм не приводить до мети, а відводить від неї; він не зберігає і не збагачує національної субстанції, а розтрачує її. Нація йде через макіявеллізм не до свого скріплення, але до занепаду. І хоч сили злого здаються безконечно сильними, то все ж таки в кінцевому результаті їх, з їх макіявеллістичним принципом про освяченість всіх засобів на службі нації, чекає неминуча поразка. Макіявеллістична політика – політика на коротку мету і веде націю до руїни і знищення.

Справа стоїть зовсім інакше, коли нація дотримується моральних постулатів, а в першу чергу постулату справедливості. На цім шляху, хоч би він був який довгий, вона врешті прийде і до успіху, і до національного добробуту. Бог дає, врешті, і націям, що добровільно, з внутрішнього імпульсу, пішли на шлях пригноблення, несправедливості, брутальної сили, час до роздумування і звороту до ліпшого, більш справедливого життя. І коли нація цього не робить, то приходить момент, коли раніше чи пізніше серед неї вибухає катастрофа – може саме в часи, коли живучі і діючі репрезентанти нації не в стані навіть зрозуміти, що є якась далека, в минулім заложена причина, яка привела націю до несподіваного занепаду.

Справедливість – це перша передумова доброї політики, бо політика є в своїй основі, в своїм естві щось моральне. Політика має спиратися на совість, на релігійне почуття. Сьогодні можемо знову виставити вимогу християнської політики.

²⁶ Жак Марітен (1882–1973 рр.) – французький філософ, один із фундаторів нового гуманізму, котрий мав спричинитися до християнського оновлення цивілізації після лихоліть і жахів Другої світової війни. Обстоював думку, що новий гуманізм повинен бути тео-, а не атропоцентричним, як у низці візій адептів екзистенціалізму і персоналізму, що імпонувало Б.Крупницькому як історику.

В згоді з Марітенем можемо твердити, що нації підлягають таким же небезпекам, як і окремі люди. Перенесення справи в площину етики саме типове для наших часів. Це свого роду грізне «Memento mori»²⁷, яке чутливими людьми виставляється наперед, щоб народи-нації схаменулися, як і окремі люди.

Особливо сьогодні впадають в очі певні істини, яких, може, ми раніше не хотіли помічати. Страшна не тільки зовнішня поразка нації, скільки спустошення її збірної душі. Тут історична Немезида діє в застрашуючий спосіб. Коли численні представники якоїсь нації дотримуються супроти чужих націй (буває також, що й проти інакодумаючих горожан своєї власної Батьківщини) знущання, переслідування, переселення, розстрілів, терору, то ця шкода, ніби зовнішнього характеру, рівночасно супроводиться процесом власної внутрішньої руїни, спустошення сердець. Непомітно хоробу загнано всередину, в саме духовне ество нації. Дух національного егоїзму, зарозумілості, грубої сили, чванькуватого пишання з своєї вищости над іншими націями в'їдається в збірну душу нації і отрує її на цілі століття.

Принцип солідарності зобов'язує не тільки в межах власного народу. Моральні імпульси і сьогодні мають своє дуже поважне значення в обігових змаганнях. В тім-то і секрет поразки націонал-соціалізму і фашизму, що вони зігнорували цю істину, в той час як англо-саксонський світ ясно зрозумів, що без проклямування і захисту всесвітніх лозунгів (але, звичайно, не в той облудний спосіб як Совети, хоч Советський Союз зумів збити собі з цих лозунгів великий капітал) не можна перемогти.

Можна йти далі і навіть говорити про типові хвороби тих чи інших націй. Можна говорити про збочення нації, про певний однобічний розвиток, що загрожує самому існуванню.

Таку однобічність особливо ясно спостерігаємо в історичному розвитку Росії. Стара Росія – архиєрейсько-боярська, за влучним висловом Драгоманова, теж жила ідеологією грубої сили, насилля і крутіства. В ній непомітно тих твердих, вироблених правових устоїв, які здавна були важливими в Західній Європі. Щодальше від Західної Європи на Схід, то більше приходив до слова «кулак». Закон – це було в Росії зовнішнє, механічне поняття. Тут панував наказ згори, а знизу був або сліпий послух раба, або, як реакція, бунт раба. Історія Росії – історія країни, що не знала нормальної еволюції. Історичний процес був характеру не інтенсивного, а екстенсивного, що висловлював себе в тенденції зовнішнього поширення, завойовання, підкорення.

Паралельно з тим формувався і ґвалтовний, стадно-ґвалтовний тип росіянина, який охопив навіть прогресивні кола колишнього російського суспільства. Людська індивідуальність не мала в Росії перспектив на розвиток.

Советські часи тільки підсилили ці тенденції. Під впливом терору значно зменшилася вага індивідуального, особистого, гуманного, людського. Один з допитливих чужинців (*Bemerkungen zur Politik der UdSSR, Amerikanische Rundschau*, 1948, Н.17) характеризує структурну будову Сов. Росії як свого

²⁷ «Пам'ятай про смерть» (лат.).

роду обруч навколо гнилої бочки, «das Gehäuse»²⁸ навколо аморфної маси людських істот, що не мають ніякої волі рухів і не в стані з'єднатися в якихось незалежних організаціях. Дійсної самоуправи (не паперової, бутафорної, для чужого ока) не існує. Сьогоднішня російська генерація не має вправності в спільних, спонтанних акціях. А тому, на думку автора-американця²⁹, коли б партія втратила свою єдність і своє вміння діяти, коли б вона була зруйнована як політичний інструмент, то советська Росія стала б через ніч з одної найсильніших одною з найслабших націй світу.

Так дивиться на справу чужинець. І знову тут пригадується нам образ Немезиди, що, неначе приховавшись, чекає тільки відповідного моменту, щоб винести свій присуд. Раніше чи пізніше Росія його не уникне, оскільки не знайде сил для позитивної регенерації, переродження свого ества.

А це дуже тяжко. Вага століть дає своє. І тут потрібна не стільки зовнішня, скільки внутрішня революція, переродження національного характеру, дуже однобічно сформованого протягом історичного розвитку. Зрештою, повстає питання, чи це можливе. За тридцять років большевицької революції відбулося розкидання, розтрачування людської енергії разом з ліквідацією найвартнішої еліти в розмірах не то що небувалих, але прямо гігантських. Це зужиття непочатих резервів царської доби може вичерпати сили нації на століття. Груба, примітивна і безглузда експлуатація людського матеріалу заповідає будучий занепад. Правляча кліка в Росії навряд чи усвідомила вагу цих речей, але коли й усвідомила, то не в стані завернути події.

Окремою сторінкою в історії націй є розвиток в напрямі вироблення типів націй-гнобителів і націй-пригноблених. Тут поділ іде не по лінії великих і малих націй, великих як гнобителів, малих як пригноблених, хоч би такий поділ і здавався нам, на перший погляд, найбільш відповідаючим фактам. Національний імперіалізм не є обов'язково суттєвою прикметою великих націй. Зразком може служити мала Малярщина. Нація була так егоїстично вихована, що все міряла двома мірилами: одним – для себе, другим – для чужих. Будучи довгий час сама залежною то від Австрії, то почасти від Туреччини, вона поклала багато сил на те, щоб вибороти собі незалежність, але рівночасно вона вперто гнобила залежні від неї відлами чужих народів, то слов'ян, то румунів і т. д.

Що ж? Осягла Малярщина своєї мети? Чужі нації від неї в той чи інший спосіб відійшли, унезалежнилися, а сама Малярщина – можливо, саме завдяки тому, що занадто багато поклала сил на пригноблення інших, дуже залишилася позаду в своїм соціальному розвитку.

Ще важніше те, що специфічні відносини між націями-гнобителями і націями-пригнобленими деморалізують і одну, і другу сторону: деморалізують не тільки пригноблених (злоба, ненависть, заздрість, нещирість супроти гнобителя), але й гнобителів.

²⁸ Шкаралупа (нім.).

²⁹ Джордж Фрост Кеннан (1904–2005 рр.) – американський дипломат, політолог та історик, автор відомої зовнішньополітичної «доктрини стримування», скерованої супроти експансіоністських потуг СРСР за доби «холодної війни».

Польща дає нам зразок нації, що призвичаїлася приневолювати (хоч і сама була довший час приневолюеною – отже подвійний білянс³⁰ національного характеру), вживаючи назовні облудних льозунгів, нещирих обіцянок, обдурювання – хоч би своїми кличами «за нашу і вашу свободу»³¹. В польській політиці гнобителя висловлював себе певний ілюзіонізм, дуже небезпечний для самої нації. І він з часом набирал все більшої сили.

Ми процитуємо прекрасну характеристику сучасної, передсовєтської Польщі з пера Номо Politikus³² (Причини упадку Польщі, «Краківські Вісті» 1940, ч.24), який виходить з тези: з Польщею так сталося, як мусіло статися. Ось що він говорить: «А проте трагічний кінець шляхетського безправства, гульні й анархії не вплинув на переоцінку цінностей у польському громадянстві... Сантмент до давнього минулого був саме сантментом до шляхетчини, яка найшла свою апотеозу³³ у Сенкевичівській “Трилогії”³⁴, що з черги стала євангелієм нових польських поколінь. Зберегли надалі свою вартість дві найбільш питоменні³⁵ риси історичної шляхетчини: 1) нетолерантність і 2) фразеологічна буфонада. Тому у парі йшла ненависть до всього непольського, з покликуванням себе на гасло “за вашу і нашу свободу”... Поетичні “сни про потугу” висловлювалися в гаслі “від моря до моря”, які стояли під спільним знаменником з гаслом “паньства народового”³⁶. Була це третя, найбільш питоменна риса, одідичена з часів історичної Польщі та в усій ширині збережена у новій Польщі: повний брак політичного реалізму, повна відсутність вичуття і розуміння нефальшованої і немальованої “дійсної дійсности”... Царила у Польщі атмосфера втечі від правди. Допускальним було лише те, що було приемне ... рішав настрої і смак вулиці, якій саме у суттєвих справах ніхто, ні партії, ні санаційна верхівка, не мав відваги протиставитися.... Чи дивниця, що громадянство, яке 30 літ перебувало у такій атмосфері, громадянство, яке не знало, що таке політична освіта та яке мало провідників політично неосвічених, вірило у вересні 1939 року, що польські війська “напевне” займуть Берлін і Східні Пруси³⁷, та що потім – Совіти йдуть полякам “на поміч”...».

Ясно, що така ілюзіоністично настроєна нація мусіла йти від одної чергової поразки до другої. Історична Немезида знайшла тут легке поле для своєї діяльності.

³⁰ Баланс (пол. «bilans»).

³¹ Гасло польського національно-визвольного руху, котре досить широко побутувало впродовж XIX ст., зокрема під час повстань, а у видозміненому вигляді в багатьох контекстах циркулювало у XX ст. Так, 25 серпня 1968 р. саме під цим гаслом відбулася акція протесту семи радянських дисидентів у Москві проти вторгнення військ Варшавського договору у Чехословаччину.

³² Псевдонім І.Кедрина-Рудницького (Рудницького; 1896–1995 рр.) – українського журналіста та політичного діяча, котрий брав активну участь у формуванні пріоритетів редакційної політики львівської газети «Діло», а в 1939 р. переїхав до Кракова, де працював у просвітній агенції Генерал-губернаторства. Більш розлого візію І.Кедрина-Рудницького представлено в його одноіменній книзі (див.: *Nomo politicus*. Причини упадку Польщі. – Краків, 1940. – 297, [3] с.).

³³ Апофеоз.

³⁴ Ідеться про історичну трилогію польського письменника Г.Сенкевича (1846–1916 рр.) «Вогнем та мечем» (1883–1884 рр.).

³⁵ Власні, властиві.

³⁶ Національної держави.

³⁷ Східну Прусію.

Можна, фігурально висловлюючися, твердити, що кожна нація має свого ангела-хоронителя і свою національну Немезиду. Але ця Немезида не є чимсь, що стоїть поза нами і над нами. Це не стільки «доля», скільки власний суд і осуд: ми руйнуємо і будуємо себе власними руками. Скріплення і оновлення нації не може прийти без усунення національних хороб або збочень. Коли нація хоче довго жити, мусить дбати про своє національне здоров'я.

А це на довгий час неможливо без того відчуття і вжиття принципу справедливості не тільки в національному, але й міжнаціональному житті, про яке ми наводили думку Марітена. В цьому й полягає правдивий національний «реалізм», а не той макіявелістичний, який приніс і приносить стільки горя і людству і окремим націям.

In the article examined the formation process of "mass man" as a key precondition of totalitarian regimes occurrence in 1920–1930s. Defends the thesis that "mass man" in first half of 20th century entailed the high technological achievements in mechanical-machine civilization, but also brought in after-war Europe the large-scale cultural and moral crisis. Author advanced an opinion that anthropocentrism of new European humanism of after-war period is not completely self-contained, but it needs the moral-spiritual and theocentric base.

Keywords: mass man, totalitarianism, civilization, crisis of European culture, new humanism, anthropocentrism, Krupnyts'kyi.

